

ВІСТОХІНА В.О.
доцент, кандидат
історичних наук

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИТОКИ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНОГО РУХУ В НІМЕЧЧИНІ

Дослідження витоків європейського фашизму та нацизму при вивченні першого періоду новітньої історії є актуальним, оскільки серед багатьох потворних породжень ХХ ст. нацизм виділяється своєю варварською, людиноненависною практикою та ідеологією. Всі, навіть темні сторінки історії, необхідно не лише пам'ятати, але й глибоко пізнавати. Минуле, особливо недавнє, міцно пов'язане з сучасним і майбутнім. Сьогодні на легальних засадах знаходяться неофашистські партії та угруповання у США і багатьох країнах Європи, включаючи Україну і Росію. Вони влаштовують замаху, підривають вибухівку у громадських місцях, в результаті яких гинуть безвинні люди. Непокоїть також поблажливе ставлення до відроджуваних фашистських рухів в деяких країнах Європи (парламентські вибори 2001 року в Австрії, президентські 2002 року у Франції яскраве тому підтвердження). Ось чому стривожена пам'ять людства знову і знову звертається до страшних років фашизму для того, щоб усвідомити хто і що було основною рушійною силою нацизму, за яких обставин і в яких історичних умовах він виник, розвивався і стверджувався.

Об'єктом запропонованого дослідження виступає соціально-політична історія Німеччини 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., предметом – породжені нею витoki націонал-соціалізму. Хронологічні рамки статті охоплюють період існування Веймарської республіки в Німеччині (1919-1933 рр.), коли в країні, в результаті стабілізації капіталізму, нарощувалися темпи економічного розвитку, що наприкінці 20-х років призвело до найбільшої, у порівнянні з іншими європейськими країнами, кризи перевиробництва, зниження підприємницької активності, різкого падіння життєвого рівня, зростання соціальної напруги в суспільстві, активізації боротьби різних верств населення за свої економічні та соціальні права. Посилення серед правлячих кіл країни пошуків шляхів ви-

ходу із кризи призвело до встановлення в Німеччині тоталітарно-нацистського варіанту державно-монополістичного капіталізму, підтриманого більшістю населення країни.

Існує обширна і глибока наукова література, присвячена обраній темі. Історію німецького нацизму, як і італійського фашизму, радянського сталінізму неможливо розглядати поза контекстом поняття "тоталітаризм". Воно з'явилося у філософсько-політичному лексиконі ХХ ст. з праць Джованні Джентіле, а у політику його ввів вождь фашистської партії Італії – Беніто Муссоліні [24, 65]. Дослідники тоталітаризму Х. Арендт, Р. Арон, К. Поппер, К. Фрідріх і З. Бзежинський розкрили генетичний зв'язок тоталітаризму з етатистськими і соціалістичними вченнями, з існуванням масового суспільства і одномірної авторитарної особистості, кризою ліберального індустріального суспільства.

Проблема вивчення феномену тоталітаризму включає в себе також історію зародження, розвитку і падіння німецького нацизму, яка сама по собі є дуже цікавою і доволі глибоко дослідженою. Вагомий внесок у розробку проблематики нацизму внесла німецька історіографія. В роботах Е. Хернле, А. Аккермана, Л. Штерна, А. Нордена, Ф. Клейна, А. Шрайнера, Г. Хаса, В. Шумана [18, 543-556] дослідженні коріння, основні етапи розвитку, ідейно-політична генеза фашизму, у взаємодії загального, притаманного цьому руху в цілому, показано особливе, породжене специфікою німецької історії.

В працях К. Бахмана і Р. Бурдерона, Ф. Відемана, У. Ширера [2; 4; 7; 8] розкриваються причини, що дозволили Гітлеру перетворити народ на аморфну, некритичну, бездумну масу і натовп, серед яких головною вважають створену ним же тоталітарну державу.

Німецький історик і політолог Л. Люкс, порівнюючи споріднені феномени – більшовизм, фашизм, націонал-соціалізм – звертає увагу на різні їх витоки, що зумовили різний характер зазначених режимів протягом їх існування у просторі і часі [19].

Історіографія німецького фашизму (нацизму) в радянській науці представлена роботами Б. Бессонова, А. Бланка, О. Галкіна, Д. Мельникова [5; 6; 9; 22], для яких характерна цілісна уява про націонал-соціалізм, досліджено процес формування нацистського режиму, його коріння, функціонування і загибель.

Особливий інтерес викликає колективна монографія "Історія фашизму в Західній Європі" (М.: Наука, 1978), де фашизм розглядається як одне із соціально-політичних явищ, породжених цивілізаційною кризою початку ХХ ст., розкривається соціальна і класова природа фашизму, розглядається його місце в системі засобів, за допомогою яких буржуазія прагнула загальмувати соціальний прогрес [18].

Новітня історіографія пріоритетну увагу приділяє авторитарному образу мислення і культу національного вождя, зокрема, політичному портрету А. Гітлера. Серед зазначеного напрямку виділяються праці Л. Безименського, Л. Гінцберга, С. Гурульова, С. Сіянової, Л. Чорної [3; 10; 12; 28; 31] та інших дослідників.

Безпосередньо характеризують витоки націонал-соціалістичного руху в Німеччині роботи болгарського філософа та історика Ж. Желева [15; 16], російських істориків В. Ільїна, І. Мазурова, Г. Мурашка, П. Рахшніра [17; 20; 23; 26; 27], української дослідниці В. Туренко [29], в яких аналізуються культурологічні, політичні, соціально-економічні витоки й становлення нацистського типу тоталітаризму, розкривається феномен "самотності" людини індустріальної епохи, духовний стан, до якого низводили своїх підданих ниці володарі ХХ ст.

Отже, враховуючи наукову і практичну актуальність теми, її дослідженість в літературі, автором визначено наступну мету: спираючись на досягнення сучасної історіографії прослідкувати витоки та етапи становлення націонал-соціалістичного руху в Німеччині в першій третині ХХ ст., для чого показати на конкретних історичних прикладах соціально-економічні та політичні наслідки Першої світової війни в Німеччині; дослідити взаємозв'язок післявоєнної кризи 1918-1923 рр. з формуванням соціальної бази нацистського руху в Німеччині; проаналізувати основні пункти програми НСДАП, показати їх привабливість для певної групи населення країни, розширення соціальної бази нацизму; визначити основні причини приходу фашистів до влади в Німеччині.

Закінчення Першої світової війни народи Європи зустріли з надіями на повернення до нормального життя. Проте перехід від війни до миру видався болючішим і тривалішим ніж очікува-

лося. Війна розорила значну кількість країн, зруйнувала існуючі до того у Європі економічні і політичні системи, поклала початок політичним кризам і революційним процесам.

В країнах переможницях – Великобританії, Франції, Італії, США, Японії – революцій не сталося, їх час минув. Революції відбулися в Росії і переможених державах – Німеччині, колишній Австро-Угорщині, Туреччині – в країнах, де не були вирішені чисельні соціально-економічні, політичні і національні проблеми.

З усіх західноєвропейських країн найбільших втрат і руйнацій зазнала Німеччина: 2 млн. людей убитими, 4 млн. пораненими, більше 1 млн. полоненими. Сумарний обсяг промислового виробництва складав у 1918 р. 57% від довоєнного, а у 1919 р. - 37,8%, загальні витрати на ведення війни досягли 150 млрд. марок, тоді як ресурси, накопиченні того ж періоду, не перевищили 35 млрд. марок. Повністю вичерпалися припаси сировини і палива. Довоєнна система економічних зв'язків була дезорганізована, транспортна інфраструктура зруйнована. В сільському господарстві скоротилося поголів'я худоби, впало збирання зернових і технічних культур. В країні починалися епідемії, голод. Гіперінфляція (лише за три місяця зими 1919-1920 рр. марка знецінилася на 1/3 попереднього номіналу) підірвала основи національної фінансової системи, ліквідувала особисті накопичення громадян. Податки зросли у 5 разів, робочий день тривав від 12 до 14 годин, реальна заробітна плата складала 72% від рівня 1900 р., виробничий травматизм зріс на 50% [24, 282].

Значне погіршення становища основної маси населення стало об'єктивною економічною основою потужного народного руху, який розгорнувся в Німеччині наприкінці світової війни. Вже 1917 р. значного розмаху досягає страйковий рух – 670 тис. учасників [33, 69], активізуються антивоєнні виступи в різних районах Німеччини.

У січні 1918 р. Німеччина стала ареною загальнонаціонального страйку з яскраво вираженим політичним характером. В ньому прийняли участь робітники Берліну, Рейнської області, Баварії, Саксонії та інших районів країни, більш як 50-ти міст, всього близько 1,5 млн. чоловік [33, 70]. У ході цієї боротьби виник інститут революційних старост, були створені перші Ради

робітничих депутатів. Страйк закінчився поразкою, проте це не зупинило подальшого розвитку масового соціального руху. Не лише робітники, але й широкі верстви селянства і міської дрібної буржуазії все частіше висловлювали своє невдоволення війною, господарською розрухою, поборами та реквізиціями.

Провал останнього наступу німецької армії на Західному фронті влітку 1918 р. став поштовхом до формування революційної ситуації в країні. Розуміючи безперспективність подальшого опору, командування армії звернулося 4 жовтня 1918 р. до американського президента В. Вільсона з пропозицією про перемир'я. 5 жовтня кайзер Вільгельм II прийняв відставку голови верховного командування (генерал-квартирмейстера) Еріха Людендорфа і сформував коаліційний уряд за участю соціал-демократів на чолі з принцем Максом Баденським [6, 34]. Ці заходи мали на меті призупинити революційний вибух в країні і забезпечити більш вигідний імідж Німеччині на майбутніх мирних переговорах.

За короткий строк свого існування (5 жовтня - 9 листопада 1918 р.) уряд принца Баденського здійснив деякі демократичні реформи: розширив компетенцію Рейхстагу (парламенту) за рахунок визнання відповідальності уряду перед ним, обмежив права виконавчої влади у призначенні вищих державних і військових посадових осіб, демократизував виборчу систему, здійснив ряд соціальних заходів. Проте він не бажав і не міг вирішити жодного з тих кардинальних питань, які тоді постали перед Німеччиною – ліквідація абсолютної монархії, юнкерського землеволодіння, милітаризму, проголошення негайного демократичного миру.

На фоні поглиблення урядової кризи на початку листопада 1918 р. в Німеччині починаються активні революційні події, приводом до яких став виступ 3 листопада в місті Кілі воєнних моряків, що відмовилися воювати і створили Ради робітничих і солдатських депутатів. 9 листопада революція досягла Берліну, канцлер М. Баденський оголосив про зречення імператора, склав свої повноваження і запропонував очолити уряд до скликання Установчих зборів лідеру найчисельнішої фракції Рейхстагу соціалісту Фрідріху Еберту. Новий уряд підтримали за умови збереження на посаді головнокомандуючого генерал-фельдмаршала

П. Гінденбурга армійські кола, за умови конституювання нового державного устрою Установчими зборами I-й Всегерманський з'їзд Рад (16-21 грудня 1918 р.), за умови консолідації революційних сил Комуністична партія Німеччини, створена 30 грудня 1918 р.

Маючи на меті нейтралізацію найбільш радикальної частини робітничого руху, лідери Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) негайно проголосили країну республікою і створили коаліційний уряд з Незалежною соціал-демократичною партією Німеччини (НСДПН). Перша з них (лідери Ф. Шейдеман та Ф. Еберт) виступала за скликання Установчих зборів і демократичне реформування державно-правого механізму, а друга - (лідери Г. Гаазе та В. Дітман) закликала німецький пролетаріат до соціалістичної революції, яка покінчить з монархією і стане передумовою широких соціальних перетворень [14, 4-5]. Коаліційний уряд отримав назву Рада народних уповноважених (РНУ), поряд зі старими адміністративними органами почали утворюватися Ради робітничих депутатів, загони Червоної гвардії.

РНУ проголосила підготовку до виборів в Установчі збори і завершення війни. 11 листопада було укладено Комп'єнське перемир'я з Антантою. Ліквідовувались конституційні обмеження воєнного часу, розпочалася демобілізація і переведення промисловості на випуск мирної продукції, легалізовано створення профспілок та їх право на укладання колективних трудових договорів.

Проте 28 грудня 1918 р. на знак протесту проти прямих зв'язків лідерів СДПН з реакційною воєнщиною, яка прагнула двічі в грудні 1918 р. здійснити державний заколот, НСДПН оголосила про свій вихід зі складу Ради народних уповноважених. 4 січня 1919 р. почалося звільнення ряду державних чиновників - членів НСДПН з їх посад, що викликало невдоволення в робітничих кварталах Берліну. У масових демонстраціях протесту прийняли участь близько 150 тис. робітників, багато з яких мали в руках зброю [33, 92]. За допомогою армії уряд вже на 12 січня придушив ці виступи. Поразка повстання стала сигналом до початку "білого терору" в країні. 15 січня було вбито лідерів комуністів К. Либкнехта і Р. Люксембург. Протягом наступних місяців тривали "ар'єргардні бої" лівих сил. Вони були значними за своїми масштабами, проте розрізненими. У січні була прого-

лошена Бременська Соціалістична республіка, в середині лютого спалахнув страйковий рух у Рейнсько-Вестфальській області, а в квітні 1918 р. була проголошена Баварська Радянська республіка. Всі ці виступи придушувалися міськими загонами поліції, військовими частинами, добровільними формуваннями ветеранів війни.

Ескалація насилля надала завершальній стадії німецької революції трагічного характеру. Однак головним її результатом стала ліквідація монархії, початок демократичних перетворень в політичній і соціальній сферах, прискорення виходу Німеччини з війни. Особливістю німецької революції, на думку істориків, був фактично мирний характер трансформації державного устрою. У якості її лідера виступила СДПН, яка власно не була революційною партією, проте зуміла перевести революційний процес у річище правових перетворень. Головний парадокс німецької революції полягав у тому, що її основним лейтмотивом була боротьба між лівими і крайньо лівими партіями за пасивності інших політичних сил [9, 58].

19 січня 1919 р. відбулися вибори до Установчих зборів, а 31 липня була прийнята нова Конституція Німеччини (отримала назву Веймарська – за місцем роботи Установчих зборів), яка проголошувала народний суверенітет, народну єдність, свободу, соціальну справедливість, закріпляла президентсько-парламентське республіканське правління та федеративний устрій, не ліквідовуючи при тому Германську імперію.

Веймарська конституція проголосила пріоритет імперського права над земельним, значно обмежуючи прерогативи земель в галузі законодавства і фінансів. Верхня палата парламенту – Рейхсрат (Імперська рада) – отримала лише право відкладального вето, а також участі в організації референдумів і конституційних змін. Нижня палата парламенту – Рейхстаг – отримала найбільші повноваження в системі влади, в тому числі контролюючі законодавчий процес. Рейхстаг обирався на чотири роки у ході прямих, загальних, таємних виборів з 20-річним віковим цензом. Противагу значним повноваженням Рейхстагу склали прерогативи президента, також обираємого всенародно і на тривалий строк – 7 років. Президент розглядався як позапартійний арбітр, гарант стабільності республіканського правління і однос-

ті імперії, мав право призначати і звільняти главу уряду – рейхсканцлера, за пропозицією останнього – імперських міністрів, а також вищих посадових осіб імперії, був головнокомандуючим, представником імперії у міжнародних справах, мав право на введення надзвичайного стану в країні. Надаючи главі держави таких широких повноважень, автори Конституції вважали, що всенародний характер виборів президента є достатньою гарантією проти загрози особистої диктатури.

Веймарська конституція детально регламентувала багато питань, пов'язаних з правами і свободами особистості, суспільним життям, соціально-економічною сферою. Проголошувалась рівність всіх перед законом, рівність чоловіків і жінок, рівність "іномовних частин населення імперії", недоторканість особи і помешкання, таємниця листування, свобода слова і пересування, свобода утворення союзів і товариств, свобода совісті. Церква, як суспільна корпорація відокремлювалася від держави. Конституція запропонувала загальнообов'язкове шкільне навчання, покладала на державу обов'язок підтримувати підприємців, середні верстви і робітників, а також відповідальність за здійснення соціалізації засобів виробництва на компенсаційній основі в інтересах нації.

Таким чином, зазначають історики, автори Веймарської конституції, враховуючи традиції ліберального конституціоналізму (в першу чергу американського) в організації владної структури суспільства, здійснили спробу створити демократичний варіант держави з яскраво вираженою соціальною орієнтацією. Цей досвід, значною мірою вплинувши на розвиток світового конституційного процесу ХХ ст., мав суттєві недоліки з точки зору специфіки повоєнного німецького суспільства. Веймарська конституція передбачала наявність розвинутого громадянського суспільства стійкої консенсусної політичної культури, загального визнання демократичних цінностей. Однак в умовах колосального комплексу протиріч, характерних для розвитку Німеччини на початку ХХ ст., найдемократичніша і найдосконаліша конституція свого часу виявилася мертвонародженою.

Ханні Арендт – відомому німецькому політологу - належить думка, що першим етапом створення тоталітарної держави є повна демократизація: всі тоталітарні режими потребують де-

мократичної легітимізації, яка здійснюється псевдодемократичними методами. Процес "демократизації" у міжвоєнний період (принаймні в Німеччині, Італії, СРСР) довів, що пряма демократія на певному рівні політичної культури (за відсутності демократичної традиції) постійно направлена проти ліберальної республіки [1, 259]. А німецький історик М. Штюрмер резонно зауважив, що "ручная лошадь плебисцитарной демократии оказалась на поверку тигром" [25, 66].

Тобто, можна зазначити – широка участь мас в політиці у зв'язку із розвитком демократії, залучення їх до нетрадиційних форм боротьби – страйків, бунтів, масових маніфестацій політичними маргіналами (людьми, які перебувають на межі між низами і верхами як соціально, так і психологічно), атомізація людини, її відчуженість від можливості реально впливати на політичні рішення, формування мовчазної більшості разом з пауперизацією значної частини населення внаслідок монополізації економіки й розорення дрібних власників сприяли появі масової людини і масового суспільства – основи майбутнього тоталітарного режиму в країні [19, 48-49].

Могутнім дестабілізуючим фактором повоєнної Німеччини стало укладання 28 червня 1919 р. мирного договору у Версалі, за яким вона втратила свої колонії в Африці і на Тихому океані, опинилася розколотою після передачі Польщі "Данцигського коридору" і відокремлення Східної Пруссії, втратила Ельзас і Лотарингію, частину Сілезії, райони на кордонах з Бельгією та Данією і разом з цими територіями – головні промислові ресурси. Територіальні поступки Німеччини становили 73,6 тис. кв. км 7,3 млн. населення (тобто 13% території і 10% населення) [24, 283]. Окрім того, до переможців перейшла більша частина німецького морського і залізничного транспорту. Вільними оголошувалися повітряний простір Німеччини та судноплавство на чотирьох великих ріках. Версальський договір забороняв їй виробництво і використання новітніх видів озброєнь, зобов'язував скоротити армію – рейхсвер – до 100 тис. вояків і ліквідувати систему загальної військової повинності. Нищилися укріплення на західному кордоні, рейнська зона оголошувалася демілітаризованою, а на лівому березі Рейну розташовувалися окупаційні війська Антанти.

У ході міжнародних переговорів (1920-1921 рр.) була визначена величезна сума репараційних виплат Німеччини – 132 млрд. золотих марок. Для того, щоб здійснювати виплати за встановленим графіком, Німеччина повинна була щорічно передавати переможцям суму, яка втричі перевищувала річний валовий національний продукт [33, 54].

Однак, не зважаючи на тяжкі економічні наслідки Версальського миру, особливо згубними для Німеччини були його політичні результати. Після кількох десятиліть національного піднесення, перемог, надій німці відчували гіркоту поразки, пониження ганебним мирним договором, безпорадність перед лицем нових проблем. Це викликало гостру соціально-психологічну кризу, не менш руйнівну за наслідками, ніж економічну. Для свідомості німців було важливим відчувати той факт, що їх армія так і не була остаточно розгромлена в роки війни. Німеччина погодилася на умови перемир'я, які базувалися на "14 пунктах" американського президента В. Вільсона і не передбачали тотального покарання однієї із сторін воєнного конфлікту. Надто жорстокі умови Версальського договору здавалися повною несподіванкою, а визнання Німеччини єдиною винуватицею війни – кричущою несправедливістю. Все це отруїло масову свідомість німецького суспільства хворобливим реваншизмом, підготувало ґрунт для успішної діяльності екстремістських рухів.

Підсумовуючи аналіз повоєнного розвитку Німеччини, можна впевнено зазначити, що націонал-соціалізм (як і фашизм в Італії, більшовизм в Росії) зобов'язаний своїм піднесенням Першій світовій війні з її тотальною мобілізацією і високо розвинутою технологією нищення людей режимами, що виникли на руїнах європейського порядку 1914 р. і перевернули всі попередні уявлення про політику.

Незважаючи на трагічне для Німеччини закінчення Паризької мирної конференції, політичні сили, що перебували біля витоків веймарської демократії, спробували стабілізувати становище в країні. В 1919 р. владу закріпила за собою так звана "Веймарська коаліція" – СДПН, Центр і НДП. Уряд, очолюваний соціалістами Ф. Шейдеманом, Г. Бауером, Г. Мюллером, був тісно пов'язаний з промисловими і фінансовими колами новітніх галузей індустрії та обслуговуючих їх банків, зокрема, з О. Гесс-

лером, К. Сімменсом, Я. Шахтом, В. Ратенау. Останні закликали ціною виконання умов Версальського договору та ліквідації Брест-Литовського договору з Радянською Росією нормалізувати відносини Німеччини з іншими країнами та інтегрувати німецьку економіку у світову. Для підтримки своєї програми лідери коаліції намагалися також використати авторитет ряду видатних діячів культури і науки, які сприйняли ідеї веймарської демократії.

Нездоланим бар'єром для реалізації програми "Веймарської коаліції" стало поглиблення економічної кризи. В цих умовах спроби відмовитися від жорсткого державного регулювання і переходу до лібералізації ринкових відносин призвели до катастрофічних результатів. Втративши ініціативу у повоєнній структурній перебудові промисловості і фондового ринку, поклавши на себе непомірні соціальні витрати, уряд був змушений стати на шлях підвищення податків і додаткової емісії цінних паперів та грошової маси. Це призвело до колосального зростання державного боргу від 50 млрд. марок у 1918 р. до 153 млрд. марок у 1920 р., а кількість банкнот, випущених в ці роки, відповідно дорівнювала 23 і 92 млрд. марок [24, 284]. Знову почалася інфляція, капітали відтікали за кордон, спекулятивно скуповувалися товари в середині країни. В цій ситуації відбувалася швидка консолідація антиреспубліканського табору - консервативних, націоналістичних партій та організацій, які виступали проти виконання умов Версальського договору.

Діяльність цих організацій підтримували крупні промисловці західнонімецької важкої індустрії, що найбільше постраждали від програми демілітаризації – Стіннес, Тіссен, Кірдорф. Центром правої опозиції стало так зване "Коло Людendorфа" - політична організація, яка об'єднала представників Рейхсвера (міністерства оборони), Німецької національної народної партії (НННП), Німецької партії "Вітчизна" Вольфганга Каппа, фьолькішських угруповань, солідаристів Е. Штадлера, "Германського ордену" – впливової окультної організації [18, 154]. Ці політичні сили використовували широке невдоволення в країні Версальським договором, реваншистські настрої, агресивність монархічно налаштованих груп населення, бродіння в армії та серед демобілізованих ветеранів війни. В умовах наростаючої економічної кризи праві здійснили спробу відкритого збройного виступу.

В березні 1920 р. командуючий першою армійською групою фон Лютвиц організував без перешкод вступ до Берліну добровільних корпусів ("фрайкорів"). Через кілька днів по тому було оголошено про створення уряду В. Каппа і ліквідацію Веймарської конституції. Уряд, не маючи сил для боротьби з путчистами, закликав профспілки розпочати загальний страйк. Проте першими на цей заклик "відгукнулися" берлінські банки, які припинили видачу грошей путчистам, не підтримала путч і армія, пасивно повелися правоцентристські партії, не бажаючи ризикувати напередодні парламентських виборів. В умовах політичної ізоляції Капп добровільно склав свої повноваження, роботу законного уряду було відновлено. "Веймарська коаліція" заборонила всі добровільні воєнізовані формування ("чорний рейхсвер"), однак сепаратисти з баварського земельного уряду фон Карра, ігноруючи федеральну владу, не лише не ліквідували протизаконні фрайкори, але й розмістили легіонерів ледве не по всій Німеччині в лісових таборах під виглядом лісорубів та спортсменів. Це перетворило Баварію у епіцентр праворадикальних екстремістських рухів [10, 15].

Вибори в Німеччині 1920 р. виявили стрімку поляризацію політичних сил в країні. На лівому фланзі посилили свої позиції НСДПН (84 мандати), СДПН (102 депутати), комуністи (4 мандати), націоналісти - ННП (71 мандат) [26, 286]. Нова розстановка сил в Рейхстазі викликала розпад "Веймарської коаліції", новий уряд утворили ННП, НДП та Центр, канцлером було призначено К. Ференбаха з партії Центру.

Для стабілізації товарного ринку уряд намагався врегулювати митну політику, упорядкувати рух капіталів та емісію грошей, оголосив про наміри націоналізувати без викупу для забезпечення репараційних виплат до 10% промислового капіталу, перейшов до продажу золотого запасу для підтримки курсу марки. Проте промислові магнати саботували заходи уряду і останній змушений був знову звернутися за допомогою до міжнародних фінансових кіл. Однак переговори про стабілізацію економічного становища Німеччини на Генуезькій конференції 1922 р. провалилися, що призвело до кризи правлячої коаліції. Наприкінці 1922 р. було утворено "позапартійний уряд" В. Куно, наближеного до фінансового кола Г. Стіннеса.

Новий кабінет міністрів видвинув ідею "політики катастрофи" – остаточної відмови від виплати репарацій та виконання інших міжнародних угод. Цей курс уявлявся єдиною можливістю уникнути економічного краху. Але його справжньою метою стала подальша дестабілізація, і в кінцевому результаті, ліквідація республіканського ладу в країні. Інфляційні процеси набули неконтрольованого характеру і остаточний крах фінансової системи трапився на початку 1923 р. після введення до Рурської області франко-бельгійських військ. Ця криза викликала паніку на фондовому ринку та колосальні бюджетні витрати, як результат цього – в Рурській області почалися масові акції громадянської непокори, більше половини 12 млн. населення повністю перейшло на державне забезпечення. Разом з Руром Німеччина втратила 88% видобутку вугілля, 70% виплавки чавуну, 40% виплавки сталі [24, 287]. Уряд включив друкарський верстат – в січні 1923 р. грошова маса досягла 2 більйонів марок, а в серпні – 3200 більйонів. Державний борг складав 1200 більйонів марок – Німеччина опинилася на порозі катастрофи. В цій ситуації різко посилювався вплив радикальних екстремістських політичних сил.

З початком рурської кризи праві політичні угруповання почали підготовку до рішучого наступу на конституційний устрій. Однак досвід капівського путчу показав, що насильницька ліквідація республіки може створити небезпечний вакуум влади. Вимагався вихід на політичну арену нового руху, принципово не пов'язаного з Веймарською парламентською системою і достатньо масового для забезпечення видимості законності державного перевороту. Основою для нього, за визначенням істориків, стали праворадикальні угруповання, що згуртувалися під прапором "консервативної революції".

Витоки революційно-консервативної ідеології, на думку дослідників [1; 5; 7; 15; 18], проглядаються ще у програмних настановах консервативних рухів передвоєної Німеччини ("Християнсько-соціальний рух" Штекера, "Соціально імперська партія", "Німецький народний союз", "Ліга антисемітів" та інші), активність яких породжувалася протиріччями процесу прискореної модернізації. Остаточне її оформлення було пов'язане з крайнім загостренням національного почуття на фоні воєнної поразки і відродженням гіпертрофованих ідей соціального етатизму (одержавлення) в умовах жорстокої соціально-економічної кризи повоєнних років.

Крупні ідеологи революційно-консервативного напрямку - О. Шпенглер, Меллер ван ден Брук, К Шмітт, Е. Юнг, М. Шпан, Ф. Юнгер, протестуючи проти ліберальних ідеалів, відкинули і монархічний легітимістський консерватизм. Мова велася про тотальну революцію, спроможну створити принципово нову людину, протилежну обмеженій в своєму раціоналізмі і практицизмі західній особистості. Ця революція могла носити лише національний, німецький характер, оскільки вона була не новим теоретичним пошуком універсальних рецептів загального благоденства, а поверненням до істинних витоків народного духу, відновленням природних форм існування нації.

Освальд Шпенглер, автор відомої книги "Сутінки Європи", розробив особливу концепцію німецького соціалізму, під яким розумілася не конкретна система соціально-економічних та політичних відносин, а сам стан суспільства, пов'язаний з пріоритетом загальних цілей, ідеалів, цінностей. Німецький соціалізм у трактовці Шпенглера уявлявся не однією з можливих національних моделей такого суспільного устрою, а притаманною саме німцям глибинною рисою національного характеру.

Розвиваючи ідеї Шпенглера, Юнгер запропонував теорії "нового націоналізму" расистського гатунку та "тотальної мобілізації" як особливого етану суспільства, що дозволяють досягти розчинення особистості в загальному русі нації. Відомий юрист К. Шмітт розробив теоретичне обґрунтування "істинно демократичної держави", заснованої на народному дусі і прямій волі народу – суверена, на відміну від диктатури політичної меншості в умовах ліберального парламентаризму. Пізніше Шмітт широко використовував для позначення такого роду державності термін, запропонований італійськими фашистами – "тоталітарна держава". Ідеї "національного соціалізму" корпоративної держави, національної солідарності, народної демократії стали базовими і для концептуальної роботи відомого фольклішського (народного) теоретика Меллера ван ден Брука "Третій рейх", надрукованої 1923 р. Її автор передбачив народження Третього рейху німецького народу в результаті національної революції.

Ідеї консервативної революції створили духовне середовище для численних правоекстремістських рухів. Ядром їх виступали добровільні корпуси ветеранів війни ("фрайкори"), тра-

диційні для Німеччини "юнацькі союзи", фолькішські та антисемітські організації. Таким чином в Німеччині розпочинався процес утворення раннього фашистського руху з притаманними йому політичним радикалізмом, войовничістю, бунтарством, переважанням негативних, руйнівних цілей. Особливістю раннього фашистського руху в Німеччині виступала значна роль загальнонаціональної консолідуючої ідеології та менший, у порівнянні з аналогічними рухами інших країн, вплив корпоративної і анархо-синдикалістської ідеології, мінімальна роль католицизму [31, 12]. Особливу специфіку мала лідируюча організація подібного ґатунку – націонал-соціалістична партія Гітлера.

Вона була утворена 5 січня 1919 р. в Мюнхені і називалася Німецькою робітничою партією, а в лютому 1920 р. змінила назву на Націонал-соціалістичну німецьку робітничу партію – НСДАП. Історики не одностайні у питанні періодизації історії названої партії і виділяють два її варіанти:

- I. 1. Від виникнення нацистської партії в 1919 р. до приходу Гітлера до влади у 1933 р.;
2. Від встановлення нацистської диктатури в 1933 р. до розгрому нацизму в 1945р.
- II. 1. Від виникнення нацистської партії до гітлерівського путчу в Мюнхені (1923 р.);
2. Від відновлення її діяльності в 1925 р. до приходу до влади в 1933 р.;
3. З 1933 р. до розгрому гітлерівської Німеччини [18, 146-147].

Німецька робітнича партія (НРП) виникла у Мюнхені в результаті злиття двох малочисельних політичних організацій – Вільного німецького комітету боротьби за німецький мир і Політичного робітничого гуртка. Перша організація була створена в березні 1918 р. А. Дрекслером для боротьби з профспілками, друга – журналістом К. Харрером і була філіалом таємної організації "фолькіше" – Товариства Туле.

На початку 1920 р. НРП нараховувала 190 чоловік, але для введення в обіг суспільства перелік членів партії починався не з одиниці, а з № 500. Соціальний склад партії мав такий вигляд: ремісники та представники робітничої аристократії – 33%, вільні професії – 14,5%, чиновники та працівники розумової праці – 14%, офіцери – 13%, купці – 12%, власники магазинів – 4%, некваліфіковані працівники – 2,5% [13, 17].

Доля партії корінним чином змінилася в 1920 р., коли у неї з'явилися могутні покровителі з "Германського ордену". Ця напівлегальна окультна організація пестила ідеї духовного оновлення людства на основі расової ієрархії з подоланням обмеженості людського розуму через залучення до вищих містичних джерел життя. Пропаганда окультних ідей Ордену знайшла сприятливий ґрунт у духовно надломленому німецькому суспільстві. Дуже швидко вона набула і явно політичного характеру – расові ідеї стали вельми співзвучними теорії національної революції. "Германський орден" мав до того ж унікальну особливість політичного стилю. Особлива увага приділялася магічним, окультним аспектам пропаганди. Ставка робилася на ірраціональні аспекти політичної поведінки людини. Пріоритетне значення надавалося їй пошуку месії – "людини серед людей", яка пройшла всі земні іспити, розгледіла "свій апостольський обов'язок" і знищила бар'єри на "духовному шляху Землі" [32, 115].

1920 р. лідерів Товариства Туле – духовного центру "Германського ордену" – Д. Еккарта і А. Розенберга зацікавила фігура активіста НРП, одного з її лідерів – Адольфа Гітлера (1883-1945). Доля Гітлера була однією з сотень тисяч доль розчарованих людей, що не знайшли себе у швидкоплинному, жорсткому світі. Основи його психологічного устрою ще в дитинстві сформували напружена гнітюча атмосфера в сім'ї, гострий конфлікт з батьком, роки, проведені після смерті матері у самотності і злиднях в чужому Відні. Внутрішнє духовне життя Гітлера визначалося постійним конфліктом між величезною самовпевненістю, честолюбними сподіваннями і повною розчарувань дійсністю. Ненависть і презирство до оточуючого світу, віра в певний потаємний, глибинний смисл життя, доступний лише обраним, підсвідоме прагнення компенсувати власну невпевненість презирством по відношенню до людей визначали його поведінку і погляди. Захоплено сприйнявши, подібно багатьом сучасникам, Світову війну, набувши в окопах почуття власної значимості, Гітлер поставився до поразки Німеччини як до особистого пониження і трагедії. Стрімкий прихід у політику і злет до вершин влади ще більше зміцнили його віру у власній унікальності, обраності, великій місії. Художник-невдаха вбачав себе творцем нової партії, нової держави, нового світового порядку [31, 3-19].

Саме ці якості, а також схильність до містичної екзальтації і відповідні здібності до особливого роду ораторського мистецтва, зробили Гітлера привабливою фігурою для таємних покровителів НРП.

24 лютого 1920 р. в півній "Гофбройхауз" відбулись перші масові збори НРП (2 тис. чоловік). Тоді було проголошено програму партії, яка складалася з 25 пунктів, її розробив Гітлер разом з Федером та Дрекслером. У програмі були наявні такі пункти як боротьба проти "процентного рабства"; обіцянка землі – селянам; участь у прибутках підприємств – робітникам; знищення універсальних магазинів і позбавлення від конкурентів-євреїв – дрібним торговцям тощо [10, 148-149].

Програма партії носила еклектичний характер і представляла один із засобів завоювання прихильності мас. "Для того, щоб наші задуми закінчились перемогою, ми повинні їх втілити в бойову партію, програма якої повинна бути розрахована на той людський матеріал, який ми маємо в розпорядженні", - писав А. Гітлер у своїй праці "Майн кампф" [22, 27].

Отже, націонал-соціалізм пропонував людині бажане і вистраждане краще життя. На думку дослідників, нацизм не репрезентував якогось певного соціального стану, він прагнув охопити все суспільство. Звідси і назва – націонал-соціалізм, оскільки на соціопсихічному рівні в масовій свідомості присутні дві потреби. Перша – зберегти ті соціальні надбання, колективні цінності, якими суспільство жило десятки років. Ця потреба в масовій свідомості пов'язується із соціалізмом. А друга – набуття національної повноцінності, повернутися до власної історії - пов'язується з націоналізмом [19, 49].

Значну роль у наближенні нацистської партії до влади відіграла фінансова підтримка представників великого капіталу та старої еліти, які вже давно шукали гідної заміни Веймарській республіці. Остання в її очах втілювала собою безлад, міжнародне приниження й "ледачий" компроміс з внутрішньополітичним противником - соціал-демократією. Так, з метою повернення старого "патріархального" порядку, в березні 1920 р. була здійснена спроба військового монархічного перевороту, але через 100 годин від його початку путч було придушено. І хоча практичних наслідків він не приніс, нацистська партія отримала приклад збройної боротьби за владу.

Після каппівського путчу до нацистської партії вступила значна кількість військових із розформованих, на вимогу Антанти, добровільних корпусів. Нацистські групи були створені в Кельні, Дортмунді, Фрейбурзі, Гамбурзі, Бремені та інших містах.

Метою націонал-соціалістичної партії на даний момент розвитку стала підготовка та організація власного плану приходу до влади шляхом насильницького збройного перевороту. Керуючись даним завданням, керівники НСДАП у серпні 1921 р. почали створювати власні військові організації – штурмові загони (СА). Одним з джерел поповнення СА був Союз молоді, створений у 1922 р. Тим часом Німеччиною, за участю НСДАП та її загонів, прокотилася хвиля парадів, мітингів та маніфестацій, метою яких було поширення нацистських ідей серед широких верств населення.

Протягом 1923 р. склався блок НСДАП із двома великими військовими націоналістичними організаціями – "Оберландт" і "Рейхс-флаге". Нацисти очолили об'єднаний німецький бойовий союз, який ставив своїм завданням ліквідацію Веймарської республіки і відмову від Версальського договору. Тепер нацисти чекали слушного моменту для здійснення своїх задумів.

Восени 1923 р. загальнонімецький уряд поставив вимогу "нормалізації" ситуації в Баварії. Було віддано наказ заарештувати керівників "фрейкора", а також героя каппівського путчу Ерхарда, з якими блокувалися нацисти. У відповідь на це у Мюнхені було оголошено "надзвичайний стан", а в Баварії утворено тріумвірат: Г. фон Кар – міністр-президент, О. фон Лоссов – командир рейхсвера і Г. фон Зейссер – шеф поліції. Керівництво нацистської партії розробило декілька планів перевороту, Відповідно до першого з них, нацисти повинні були 4 листопада, в "день пам'яті померлих героїв", захопити під час параду Кара, Лоссова та Зейссера і змусити їх силою приєднатися до "революції" – на заваді цьому плану стала поліція, яка оточила майдан для параду. Другий варіант передбачав у ніч з 10 на 11 листопада (річниця капітуляції Німеччини) зібрати озброєних штурмовиків неподалік від Мюнхена, увійти до міста і повалити тріумвірат. Однак, коли план був уже розроблений, Гітлер дізнався, що ввечері 8 листопада на зборах у півній перед промисловцями

буде виступати Кар. Скористатися цим фактом для здійснення заколоту, який пізніше отримав назву "пивного путчу", і вирішили нацисти [31, 19-24].

В зазначений час, блокувавши всі виходи до залу, погрожуючи зброєю, штурмовики на чолі з Гітлером змусили тріумфірат принести присягу тимчасовому урядові. Але покинувши пивну, міністри зв'язалися з частинами рейхсверу і путч було придушено. Проте баварський лідер Людендорф запропонував нацистам рухатися до центру міста, з'єднатися із загонами штурмовиків Рема, які засіли в будинку командування воєнним округом, і завершити військовий переворот. Але і цей похід придушила поліція.

Мюнхенський путч носив локальний характер – за межами Баварії про нього дізнались лише після процесу над Гітлером. Проте в нацистській партії стався розкол і шалена фракційність не припинялася навіть після відродження партії в 1925 р. Їй вдалося втримати "пальму" першості лише завдяки особистим якостям та зусиллям її лідера А. Гітлера. Але й він не зміг врятувати партію від фіаско на виборах до Саксонського ландтагу у жовтні 1926 р. – всього 1,6% голосів набрали нацисти, трохи покращилося становище на виборах у Брауншвейгу 1927 р. - 3,7% голосів [29, 29].

Придушення ліво- і праворадикальних виступів в 1923 р. стало передумовами пслітичної стабілізації в Німеччині. Урядові кабінети, очолювані В. Максом з партії Центру та безпартійним політиком Г. Лютером лишалися протягом другої половини 20-х років "малопомітними" у політичному житті, що саме по собі було найважливішим свідомством загальної стабілізації в країні.

Остання доповнювалася економічним піднесенням, викликаним досягненням компромісу між провідними групами промислово-фінансового капіталу, зміною взаємовідносин Німеччини з провідними країнами Заходу, наданням фінансової допомоги США за планом Дауеса (800 млн. марок), початком широкої інвестиційної політики в країні іноземного капіталу. Вже на початок 1929 р. рівень виробництва в Німеччині досяг 117% у порівнянні з 1913 р. [24, 294]. За основними промисловими показниками країна вийшла на друге-третє місце в світі.

Однак, як зазначають історики, економічна стабілізація мала і зворотній бік. Німеччина опинилася у значній фінансовій

залежності від іноземних держав, позначився дисбаланс у бік галузей важкої індустрії, ринок споживчих товарів був ненаповненим. Складною лишалася соціальна ситуація: рівень оподаткування населення був найвищим у Європі – 26% від загального прибутку; заробітна плата становила 60-70% від довоєнного рівня і була на 20% нижчою ніж у Франції і на 40% нижчою ніж у Англії; робітничий день тривав 10-12 годин; безробіття коливалося від 3,5 до 19 млн. чоловік [24, 294].

Таким чином, знову, як і на початку ХХ ст. успіхи економічного розвитку дозволили Німеччині перетворитися на одну з лідируючих індустріальних держав світу. Проте дедалі очевидними ставали серйозні протиріччя в економічній системі країни, соціальній структурі німецького суспільства. Причиною тому, на думку істориків, був неорганічний характер модернізаційних процесів у Німеччині. Нарощування темпів економічного росту було викликано не лише об'єктивними ринковими факторами, але і, в значній мірі, цілеспрямованою політикою самої держави. Мотиви подібної політики були пов'язані зі спробою не допустити значного розриву в балансі сил на міжнародній арені, зміцнити геополітичне становище країни за рахунок створення могутньої воєнно-індустріальної бази.

До того ж, розтягнута на десятиліття прискорена модернізація, означала радикальний злам традиційного суспільства, ідеалами якого виступали стабільність, традиції, спокій, психологічна гнучкість. Відбувався насильницький розрив звичних соціальних відносин, нав'язування нових ціннісних стандартів й поведінкових стереотипів. Традиційна система соціальної нерівності жорстко ранжирувана становими, корпоративними привілеями, неухильно трансформувалася у більш гнучку класову систему. Індивід отримував можливість відносно вільного просування по соціальній драбині, вибору шляхів досягнення успіху, менше залежав від первинного статусу, але разом з тим опинився перед необхідністю особистої відповідальності за свою долю, постійної боротьби за існування.

Під загрозою опинився звичний уклад життя сотень тисяч людей, не готових до подібних перетворень. Навіть представники тих соціальних груп, які були покликані новою системою, тривалий час відчували дискомфорт та психологічну нерво-

вість, що виникають під час стрімких змін зовнішніх умов життя. Все це створювало проблему масової маргінальності - особливого "проміжного" соціально-психологічного стану груп та окремих людей, яка виникає при переході до нового соціального середовища, коли попередні орієнтири вже втрачають актуальність, але ще в значній мірі визначають психологічний настрій особистості, а нові породжуються зовнішніми вимогами і не сприймаються особистістю як природні, правомірні.

Маргінальна маса починала сприймати державний початок – мобілізуючий і консолідуєчий націю – як пріоритетний у порівнянні з груповими та індивідуальними інтересами. Тому світова економічна криза 1929 р. сприяла посиленню особливих соціально-психологічних функцій держави, що виходили за рамки звичайного регулювання економікою, остаточно стверджувала патерналістський статус держави. Традиції німецької політичної культури, специфіка об'єднання Німеччини, наслідки Першої світової війни, високі темпи економічного розвитку в 1920-ті роки, індустріалізація, урбанізація вповні відповідали цій особливості і сприяли встановленню нацистської диктатури в Німеччині.

Світова економічна криза, що розпочалася в 1929 р., виявила відносність політичної та економічної стабілізації Німеччини. За три роки кризи падіння промислового виробництва становило 58%, обіг ремісничого виробництва скоротився від 20 млрд. марок в 1922 р. до 10,9 млрд. в 1932 р., обіг дрібної торгівлі – з 36,3 млрд. марок до 23 млрд., в 2,5 рази зменшилася зовнішня торгівля Німеччини [18, 203]. У роки кризи загострилися соціальні проблеми, різко зросло безробіття – на початок 1933 р. чисельність безробітних наближалася до 9 млн. чоловік. Особливо високим воно було серед ремісників, службовців, торговців, осіб вільних професій. Нужденним було й становище працюючих. Загальний фонд заробітної плати скоротився майже вдвічі. За офіційним прожитковим мінімумом у 39 марок середня заробітна плата робітників в 1932 р. становила 21,7 марок. В німецькому суспільстві посилювався ріст соціального песимізму, відчаю. Зростала і політична криза.

З початком кризи коаліція партій, на яку спирався уряд в парламенті, розпалась. В опозицію пішла СДПН. Уряд в березні

1930 року очолив правий діяч партії Центра Г. Брюнінг. Не маючи опори в парламенті, Брюнінг правив як рейхканцлер у 1930-1932 рр. за допомогою надзвичайних декретів, прийнятих позапарламентським шляхом. У своїх мемуарах канцлер заявив, що "низвел полномочия парламента до уровня времен Бисмарка". Це виглядало наступним чином: в 1930 р. було проведено 94 засідання рейхстагу; в 1931 р. – лише 41, а в 1932 р. – всього 13. В 1930 р. рейхстаг затвердив 52 парламентських і 5 позапарламентських надзвичайних законів; в 1931 р. – 19 імперських і 41 надзвичайний закон; в 1932 р. рейхстаг затвердив 5 імперських і 60 надзвичайних законів [2, 57].

У вересні 1930 р. Брюнінг переконав президента Гінденбурга достроково розпустити парламент. Однак результати нових виборів виявились несподіваними. Центристські партії – потенційна опора уряду, не змогли покращити свої позиції. Але і попередній лідер правого табору – ННП – втратила значну частину виборців. Другу за чисельністю фракцію після соціал-демократів утворила НСДАП (107 мандатів), отримавши голоси 6,4 млн. німців [10, 196].

У 1930 р. нацистська партія різко відрізнялася від тієї невеликої, аморфної екстремістської партії, яка здійснила "півний путч". Попередні роки Гітлер використав для консолідації свого руху. Ще перебуваючи у в'язниці (1923 р.) в Ландберзі, Гітлер написав книгу "Майн кампф" ("Моя боротьба"), в якій виклав своє бачення основ націонал-соціалізму. Доктрина нацизму була орієнтована на створення Третього Рейху – тисячолітньої держави арійської раси. Расова ієрархія, в якій німці займали пануюче становище, повинна була стати основою нового світового порядку. Боротьба за світове панування розглядалася Гітлером не як прагматична експансія заради здійснення економічних і політичних цілей, а як тотальна війна, горнило, в якому німецька нація очиститься від бруду і поверне собі право вищої раси [5, 122-123].

Концепція націонал-соціалізму була тісно пов'язана з окультною риторикою і розглядалася її прихильниками як вище знання містичного походження. Поряд із звичайними для фашистських рухів ідеями станово-корпоративної системи, домінуючої ролі в економічному житті, однопартійної системи, націонал-

соціалізм обґрунтовував особливий, морально-етичний та естетичний кодекс, культ сили, боротьби, крові як вираження істинно здорової людської сутності. Містична і фанатична віра в ідеали націонал-соціалізму, сліпе підкорення волі фюрера, готовність до особистої самопожертви, розглядались Гітлером як природна норма внутріпартійного життя [15, 138-139].

Поряд з оформленням ідеологічної доктрини в середині 1920-х років Гітлер здійснив організаційну перебудову партії. НСДАП стала державою в державі, праобразом майбутнього Третього Рейху. Штурмові загони СА (з 1926 р.) і особиста гвардія фюрера СС (з 1927 р.) формувалися як ядро нової армії і системи державної безпеки. Були створені партійний суд, політичні відділки, що дублювали найважливіші державні відомства, система дочірніх суспільних організацій і професійних корпоративних союзів (для молоді "Юнгфольк", "Гітлерюгенд", Націонал-соціалістична ліга колишніх членів корпорації німецьких студентів, Німецьке об'єднання університетських викладачів, Об'єднання німецьких жінок, Товариство німецьких студентів, Націонал-соціалістична ліга юристів, Союз німецьких механіків, Націонал-соціалістичний союз лікарів, Націонал-соціалістичний союз вчителів, Імперський союз цивільних службовців, Імперський союз "Німецька сім'я", Організація жертв війни та інш.) [16, 130].

З 1928 р. в НСДАП була введена територіальна організація. Вся країна і регіони Чехословаччини, Австрії, Бельгії, Польщі, де компактно проживало німецьке населення, були розділені на гау з наступним поділом на вулиці і квартальні блоки. В рамках цієї структури створювалася пірамідальна система фюрерства. Осмисливши досвід "пивного путчу", Гітлер обрав і нову стратегію приходу партії до влади, зробивши ставку на легальні форми діяльності в межах парламентської демократії. "Перестріляти противників швидше, ніж перемогти їх на виборах, зате гарантією нашої влади стане їх же конституція", – стверджував він [32, 149].

Вибори 1930 року посилили також позиції лівих партій. Їх електорат зріс на 1 млн. голосів. Але якщо фракція СДПН скоротилась від 153 до 143 депутатів, то комуністи отримали 77 місць натомість попередніх 54 [10, 197]. Успіх комуністичної партії багато в чому пояснювався її новим курсом, отримавшим назву

"курса Шерінгера". Як завжди, виступаючи проти НСДАП, комуністи разом з тим приєдналися до різкої критики Версальського договору, повторюючи програмні настанови націонал-революціонерів. До складу КПН у ці місяці влилися чисельні групи націонал-більшовиків, фрайкорівців, лівих нацистів, представників молодіжних націоналістичних угруповань [11, 37].

Активізація ліворадикального руху надто занепокоїла урядові та промислові кола. Ставало вочевидь, що в країні утворюються два політичних полюси, від яких залежить не лише збереження чи ліквідація республіканського устрою, але й сама доля Німеччини. Зміна іміджу НСДАП робила її більш привабливим партнером. З осені 1931 р. крупні організації промисловців Німеччини дедалі рішуче вимагали приходу Гітлера до влади. Однак президент Гінденбург вельми негативно поставився до появи серед політичної еліти нового харизматичного лідера. Передували президентські вибори, спроможні мати вирішальний вплив на подальший розвиток ситуації.

Фаворитами на президентських виборах 1932 р. стали політики радикальної орієнтації. Перший тур 13 березня приніс успіх націоналісту Гінденбургу (49,6%), нацисту Гітлеру (30,1%) і комуністу Тельману (13,2%). У другому турі 10 квітня перемогу у 53% голосів одержав Гінденбург, Гітлер і Тельман отримали відповідно 36,8% і 10,2% [24, 298].

Використовуючи цей сприятливий момент, Брюнінг здійснив спробу заборонити нацистські штурмові загони СА, чисельність яких наближалася до 500 тис. [18, 174]. Проте цей крок викликав невдоволення широких політичних кіл, що розглядали СА як єдину протизагугу чисельним воєнізованим формуванням лівих партій. В травні 1932 р. кабінет міністрів Брюнінга подав у відставку, новий уряд очолив член партії Центра Франц фон Папен. В надії на повторний після президентських виборів успіх, канцлер добився від президента Гінденбурга розпуску парламенту. Нові вибори в липні 1932 р. продемонстрували ті ж самі тенденції, що проявилися двома роками раніше. Зменшувалося представництво СДПН (від 143 до 133 місць), НННП (від 41 до 37), НДП (від 25 до 20), ННП (від 31 до 23). Трохи покращилися позиції партії Центра (від 68 до 75) та КПН (від 77 до 89). Однак справжній тріумф мала НСДАП, яка отримала 13,8 млн. голосів виборців і вперше створила найбільшу фракцію Рейхстагу – 230 депутатів [33, 207-208].

Успіх нацистів ускладнив ситуацію уряду. Переговори міністра оборони К. Шлейхера з Гітлером про можливість створення коаліційного уряду не мали успіху. Лідер НСДАП не бажав зобов'язувати себе, прагнучи одноосібної влади. Використовуючи перебування в Рейхстазі і вступивши у тактичний блок з комуністами, нацисти ініціювали вотум недовіри уряду фон Папена. Нові вибори 6 листопада 1932 р. показали подальше посилення комуністичної партії за рахунок електорату соціал-демократів (КПН отримала 100 мандатів, СДПН – 121). Певною несподіванкою став перехід частини виборців НСДАП на бік ННП, яка отримала 51 місце. У нацистів залишилося 196 мандатів [31, 49].

Зазначена статистика виборів, на думку істориків і політологів, свідчить, наскільки аморфним залишався електорат праворадикальних партій, наскільки сильним був серед них вплив політичних емоцій, ситуативних симпатій. Разом з тим результати виборів 1932 р. не надавали підстав говорити про початок певної кризи в НСДАП. Нацистська партія завоювала стійку репутацію лідера і користувалася повною довірою мільйонів німців.

Причиною подібного успіху, вважають спеціалісти, були не лише тактично правильне ведення виборчої кампанії та особливий політичний стиль пропаганди нацистів. НСДАП зуміла на початок 30-х рр. розробити унікальну ідеологічну програму, яка поєднувала два несумісних на перший погляд компоненти. З одного боку, в ній надзвичайно яскраво і агресивно відбилися ключові ідеї консервативно-революційного руху, спроможного зачарувати і повести за собою маргінальну масу, а з іншого боку керівництво НСДАП демонструвало вповні конструктивну і прагматичну позицію, виступаючи на захист інтересів кожної із соціально значимих груп німецького суспільства. Серед електорату НСДАП перебували підприємці і робітники, селяни і ремісники, чиновники і військові, інтелігенти і молодь – чимала кількість людей, вороже налаштованих до оточуючого суспільства, проте позбавлених деформованої маргінальної психіки, таких, що прагнули збереження і зміцнення власного соціального статусу. Показовою є популярність нацистів серед кваліфікованих робітників – в лавах нацистської партії вони склали 28%, тоді як у КПН лише 11% [24, 299]. Чи була пропаганда НСДАП реа-

льною програмою суспільних перетворень або лише соціальною демагогією могло показати лише майбутнє. Поки що Гітлер уявлявся більшості німців єдиним жорстким і серйозним політиком, спроможним відновити порядок в середині країни та її суверенітет на світовій арені.

Агонія режиму Веймарської республіки відбувалася в останні два місяці 1932 р. Після формування нового складу Рейхстагу президент надав повноваження К. Шлейхеру, який здійснив останню спробу перехопити ініціативу у нацистів, розколовши НСДАП і залучивши до урядової коаліції ліве крило націонал-соціалістського руху під керівництвом Г. Штрессера. Спроба ця не мала успіху, так само як і пропозиція розпустити КРН та НСДАП. В ситуації наростаючої урядової кризи 30 січня 1933 р. президент Гінденбург запропонував Гітлеру посаду рейхсканцлера. До повного встановлення нацистської диктатури лишився майже рік, але доля Німеччини була практично вирішена.

Отже, аналізуючи передвиборчу діяльність НСДАП протягом другої половини 1920-х - початку 1930-х років можна зробити висновок, що націонал-соціалісти не були спроможні захопити владу самотужки. Вони потребували могутніх союзників і вербували їх собі в лавах пануючого істеблішменту Веймарської республіки. Лідер російської революції Л. Троцький зазначав у своїх мемуарах, що одного-двох вірних уряду і дисциплінованих полків було б достатньо для того, щоб попередити більшовицький переворот. Те, що подібних підрозділів не знайшлося, стало доказом розвалу російського державного апарату в період між Лютневою і Жовтневою революціями. Однак в Німеччині не йшлося про подібну деморалізацію правлячих кіл. Повоєнна криза послабила їх, однак ключові позиції в апараті влади вони міцно утримували в своїх руках. Всі революційні виступи, всі спроби перевороту і з боку правих, і з боку лівих успішно долалися [19, 49].

Враховуючи той факт, що в країнах Заходу практично неможливо було захопити владу проти волі правлячої еліти, країні праві дуже швидко зробили відповідні висновки, продемонструвавши при цьому більшу гнучкість, ніж Комінтерн. Так, якщо комуністи на Сході продовжували свої фронтальні атаки на державу, то націонал-соціалісти почали боротьбу за тих, у чиїх руках була зосереджена влада, використовуючи при тому подвійну

тактику: легальну по відношенню до правлячої верхівки і безкомпромісно насильницьку – до марксистів. Розбігаючись з існуючою правовою системою не менш радикально, ніж комуністи, нацисти разом з тим підкреслювали, що сама їх боротьба, яка ведеться нелегальними методами, служить лише відновленню порядку і авторитета влади. Так, Гітлер в ході мюнхенського процесу 1924 р. називав себе фюрером революції проти революції. Його ідея "легальної революції", яка викликала усмішки багатьох сучасників, в умовах Веймарської республіки була явно бажанішою, ніж програми "пролетарської революції". На думку німецького дослідника Л. Люкса націонал-соціалісти намагалися приховати той факт, що їм також хотілося б пишатися відкриттям нової ери в історії. Саме тому їх прихід до влади був стилізованим під захоплення, а можливо і під революцію, шлях якої, безумовно, пролягав через укладання союзу з консервативною правлячою елітою [19, 50].

До того ж, як зазначає Е. Фромм, на момент приходу до влади Гітлера в Німеччині існувало два типи населення: одні схилили голову перед нацистським режимом без опору, але й без особливого захоплення від самої ідеї та практики політичної боротьби нацистів; інші з головою кинулися у потік ідей і законів, встановлених новим порядком [30, 62]. Перша група – це, як правило, робітничий клас, ліберальна та католицька буржуазія. Незважаючи на те, що ця частина населення мала добре організовану структуру, особливо робітничий клас, і ставилась до ідеї нацизму досить вороже з моменту зародження до 1933 р., вона не чинила гідного опору. Це пояснюється станом повної апатії і внутрішньої втоми, які були невід'ємною рисою індивідуума того часу.

На відміну від робітничого класу, ліберальної і католицької буржуазії, нижчі прошарки середнього класу (ремісники, службовці і власники крамничок) із захопленням сприйняли ідею приходу фашистів до влади. Причини такого ставлення потрібно шукати в соціальному характері цієї групи: любов до сильного і ненависть до слабого, обмеженість, ворожість, скупість і особливо – аскетизм [21, 102-103]. Даний тип характеру формувался протягом усієї історії, але післявоєнні події посилили в ньому ті тенденції, які імпонували режиму нацистів: прагнення до підкорення і жага влади. Монархія і держава були в

свій час непохитною основою, на якій будувалось життя дрібного буржуа. З їх падінням була зруйнована і основа.

Успіху Гітлера сприяв також той факт, що республіка з її демократичними інститутами ще не стала звичною формою державного устрою Німеччини. Цим пояснюється, на думку дослідників, ностальгія народу, який втомився від революційних потрясінь і війни, по подібній монарху політичній фігурі як єднаньому початку нації. Німецький фюрер зміг замінити колишнього імператора Вільгельма II в душах німецьких громадян [29, 30]. Отже, після завоювання влади націонал-соціалістичному руху не довелося застосовувати якихось особливих засобів для отримання прихильності народних мас. Нацисти мали змогу без зайвих проблем розпочати здійснення своїх безпосередніх планів.

Узагальнюючи зібрану наукову інформацію, можна зазначити, що витокami націонал-соціалізму в Німеччині першої третини ХХ ст. стали:

- гостра боротьба між ліберально-демократичними і консервативно-реакційними силами в Німеччині на початку ХХ ст., неоднозначність і протиречивість результатів революції 1918-1919 рр., наявність в країні феномену консервативного екстремізму значної частини верхівки німецького суспільства (в березні 1920 р. – спроба реакційного перевороту – антиреспубліканський каппівський путч);

- особливості історичного розвитку Німеччини, які обумовили наявність в країні широкої аполітичної маси, консервативної за своєю суттю: широкі верстви народу, особливо дрібні власники міста і села, знаходилися на відносно низькому рівні культури, були у більшості своїй надто далекі від усвідомлення реальних шляхів боротьби за покращення свого становища;

- повоєнна господарська розруха, розвал економіки, крах фінансової системи, гіперінфляція, як наслідок – зубожіння дрібних і середніх підприємців, ремісників, торговців, селян, осіб вільних професій, втрата ними попереднього соціального статусу, ідеалізація минулого, довоєнного порядку життя;

- гнів народу проти веймарської системи політичної влади, зростання націоналізму й екстремізму мас, направлених проти Веймарської республіки;

- створення НСДАП (1919 р.), прийнята нею програма

(1920 р.), яка базувалася на ідеї сильної влади, спроможної встановити і забезпечити порядок в країні; ідеї справедливої соціальної політики; ідеї національного самоствердження. Очолювана А. Гітлером нацистська партія стала з одного боку виразником консервативного екстремізму мас, а з іншого – маніпулятором мас, що направляв їх на боротьбу за встановлення тоталітарного режиму;

- світова економічна криза 1929-1932 рр., яка призвела до падіння виробництва, росту безробіття, падіння заробітної плати, реального повороту до консерватизму й реакції в економічній політиці (фінансові ресурси незначні, втрата колоній, відсутність іноземних інвестицій, репарації);

- регулярна фінансова підтримка монополістичного капіталу після зустрічі Гітлера з 400 підприємцями Рура на віллі Круппа в квітні 1927 р. [2, 80], що дало змогу вести агітацію, проводити виборчі кампанії, утримувати власні воєнізовані загони штурмовиків;

- відсутність Єдиного фронту проти консервативно-реакційних сил в країні, внаслідок розколу лівих, в першу чергу СДПН і КПН, які займали антифашистську позицію, але пропонували різні, майже протилежні методи боротьби з фашизмом [11, 47]. Неузгодженість дій двох лівих робітничих партій і помилкова оцінка ними ситуації в Німеччині призвели до того, що в пошуках нової політичної орієнтації до нацистів повернулася обличчям значна частина середніх верств населення, забезпечивши НСДАП масову базу.

1933 року в Німеччині відбулася не просто зміна уряду, а зміна однієї форми державного управління – буржуазної демократії іншою формою – тоталітарною диктатурою. І відповідальність за те повинні нести не лише певні політичні сили, а й масова людина, феномен ХХ ст. – усереднена особистість зі стандартним мисленням, яка знаходить задоволення в тому, щоб діяти "як усі", не вміє критично мислити, зневажливо ставиться до пізнання, містично шанує колективізм, підпорядкований "загальному інтересу", а також саме масове суспільство – структурно недиференційоване, в якому існує поділ лише на "верхи і низи", вождів і маси. На заваді останнім може бути лише подальший розвиток демократизму й правової держави – гарантів запобігання різного роду тоталітарних режимів.

Література

1. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Пер. с англ. – М., 1996.
2. Бахман К. Кем был Гитлер в действительности. – М., 1984.
3. Безыменский Л.А. Новые документы о последних днях и смерти Гитлера // Новая и новейшая история. – 2001. - С. 187-193.
4. Бертольд В. Из истории покушений на Гитлера // Новая и новейшая история. – 1999. - № 4. - С. 171-179.
5. Бессонов Б.Н. Фашизм: идеология, политика. – М., 1985.
6. Бланк А.С. Из истории раннего фашизма в Германии: организация, идеология, методы. – М., 1978.
7. Бурдерон Р. Фашизм: идеология и практика. – М., 1983.
8. Видеман Ф. Гитлер глазами его адъютанта // Новая и новейшая история. – 1998. - № 6. - С. 104-127.
9. Галкин А. Германский фашизм. – М., 1989.
10. Гінцберг Л.І. Шлях Гітлера до влади. – Львів, 1998.
11. Гинцберг Л.И. Накануне прихода фашизма к власти в Германии. Новые данные о позиции КПГ // Новая и новейшая история. – 1996. - № 1. - С. 31-49.
12. Гурулев С.А. Еще раз о расизме, нацизме и их идеологе А. Розенберге // Вопросы истории. – 2006. № 5. – С. 62-75.
13. Давлетов О.Р. Історія НСДАП (1919-1945 рр.) // Історія та правознавство. – 2006. - № 17-18. – С. 15-37.
14. Евзеров Р.Я. Революция на марше: Германия в 1918-1919 гг. // Преподавание истории и обществознания в школе. - 2004. - № 1. - С 3-9.
15. Желев Ж. Фашизм. Документальное исследование германского, итальянского и испанского фашизма // Философская и социологическая мысль. – 1991. - № 1. – С. 127-143.
16. Желев Ж. Фашизм. Документальное исследование германского, итальянского и испанского фашизма // Философская и социологическая мысль. – 1991. - № 2. – С. 129-144.
17. Ильин В.В. Человек в тоталитарном обществе // Социально-политический журнал. – 1992. - № 6-7. – С. 3-13.
18. История фашизма в Западной Европе / Отв. ред. Г.С. Филатов. – М., 1978.
19. Люкс Л. Большевизм, фашизм, национал-социализм – родственные феномены? Заметки к одной дискуссии // Вопросы философии. – 1998. - № 7. – С. 48-57.
20. Мазуров И. Фашизм как форма тоталитаризма // Общественные науки и современность. – 1993. - № 5. – С. 39-52.

21. Маркузе Г. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства / Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. – К., 1996. – С. 87-134.
22. Мельников Д., Черная Л. Преступник № 1: нацистский режим и его фюрер. – М., 1983.
23. Мурашко Г.П. К дискуссии о типах тоталитаризма // Вопросы истории. – 2001. - № 8. – С. 107-112.
24. Новейшая история стран Европы и Америки. XX век: В 2 ч. / Под ред. А.М. Родригеса и М.В. Пономарева. – М., 2001. – Ч. 1: 1900-1945.
25. Пленков О.Ю. О содержании понятия "тоталитаризм" // Преподавание истории в школе. – 1991. - № 1. – С. 65-69.
26. Рахшнир П.Ю. Происхождение фашизма. – М., 1989.
27. Рахшнир П.Ю. Фашизм: вчера, сегодня, завтра // МЭМО. – 1996. - № 10. – С. 153-157.
28. Сиянова С.В. Взаимоотношения Гитлера и Муссолини. 1922-1939 гг. // Вопросы истории. – 2005. - № 6. – С. 91-103.
29. Туренко В. Націонал-соціалістичний рух в Німеччині: становлення та соціальна база // Нова політика. – 2001. - № 1. – С. 26-30.
30. Фромм Э. Психология нацизма. Из книги "Бегство от свободы" // Диалог. – 1991. - № 6. – С. 62-63.
31. Черная Л. Коричневые диктаторы: Гитлер, Геринг, Гимлер, Геббельс, Борман, Риббентроп. – М., 1992.
32. Ширер У. Взлет и падение "третьего рейха". В 2 т. – М., 1992. – Т. 1. – 473 с.
33. Язьков Е.Ф. История стран Европы и Америки в новейшее время (1918-1945). – М., 1998.

КОЖУХАР О. І.
*доцент, кандидат
історичних наук*

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ РЕФОРМИ В ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ В УМОВАХ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

В кінці 80-х втретє в ХХ ст. змінилася доля країн Центральної та Південно-Східної Європи. В ході демократичних революцій були повалені тоталітарні і авторитарні режими, розпочалася системна трансформація в політичній, економічній, соціальній, ідеологічній сферах. Суспільні зміни після 1989 р. призвели до формування в колишніх соціалістичних країнах особливого типу соціального утворення – постсоціалістичного суспільства – особливої соціальної спільності, котра постала після падіння тоталітарного соціалізму і відзначається високим ступенем динаміки, нестабільністю основних інститутів і структур загалом і одночасно трансформується, запроваджуючи основні цивілізаційні цінності - народовладдя, демократію, ринкову економіку, права людини, верховенства закону тощо.

Для реформування і подальшого розвитку політичної системи України на засадах демократії і правової держави цінною і актуальною виступає потреба в теоретичному осмисленні та врахуванні закономірностей зарубіжного досвіду проведення реформ, передусім у постсоціалістичних країнах Центральної Європи, які протягом 90-х рр. ХХ ст. вирішували схожі до вітчизняних соціальні проблеми. Такою країною виступала Чехословаччина – а після 1 січня 1993 року – самостійні Чехія і Словаччина. В цих державах політичне реформування провадилося в подібних до українських суспільних умовах на фоні демократизації, ринкових перетворень та державного будівництва. Тому потрібно вивчати кращий досвід цих країн з огляду його запозичення і використання, для запобігання повторення чужих помилок і пошуку власних оптимальних моделей розвитку.

Особливої уваги заслуговує досвід Чехо-Словаччини з формування нової політичної системи – основ багатопартійності і парламентаризму. З розгортання політичної реформи в Україні